

(Onderzoek) achter de tralies in België: niet alleen cijfers tellen

LUC ROBERT*

Met de volgende Olympische Spelen in het verschiet kijkt de wereld al uit naar sportieve records die gaan sneuvelen, nieuwe wereldtoppers die zullen opstaan en oudgedienden die al dan niet zullen bevestigen. Snellere tijden, hogere of verdere sprongen of worpen, zwaardere gewichten, stuk voor stuk leggen ze de lat in een sportdiscipline hoger en zorgen ze voor een nieuwe bovengrens in het sportieve kunnen van hun beoefenaars. Een record breken, het is weinig evident: niet alleen vergt het enorm veel talent en discipline, ook de context en een aantal noodzakelijke (rand)voorwaarden spelen mee. Net door een *buitengewoon* samenspel van factoren kunnen records sneuvelen. Een record vastleggen is dus een *uitzonderlijk* gebeuren: een sporter heeft een sportieve én menselijke grens verlegd.

PENALE RECORDS

In de strafuitvoering sneuvelen de laatste decennia meermaals records van allerhande pluimage. Internationaal zijn vooral de Russische Federatie en de Verenigde Staten recordhouders. Omstreeks 1950 bereikte de USSR de hoogste (door mij gekende) opsluitingsgraad¹ na W.O.II: 1400. In een vergelijkend hoofdstuk met de bevattende titel "penal geography" omschrijft Nils Christie datzelfde cijfer als "close to being unbelievably high" - dicht bij het ongelofelijke². Immers, niet minder dan 1,4% van de totale bevolking, kinderen en ouderen inclusief, zat op dat ogenblik in de gevangnissen van de GULAG. Vanaf begin jaren '90 van vorige eeuw schommelt de opsluitingsgraad er tussen de 570 en de 700. De recordperiode lijkt daarmee voorbij.

Als ware het een penale estafette tussen grootmachten, de Verenigde Staten namen tijdens de afgelopen decennia de dubbelzinnige eer van gevangenisnatie van de voormalige USSR over. In 1985 zaten er 744.208 gedetineerden achter de tralies en lag de opsluitingsgraad op 313. Amper 5 jaar later waren die cijfers al gestegen tot 1.148.702 (458); in 1995 tot 1.585.586 (601) en in 2000 tot 1.937.482 gevangenen en een opsluitingsgraad van maar liefst 684 gedetineerden per 100.000 Amerikanen. De gevangenisbevolking nam er de laatste decennia enorme proporties aan. Met meer dan 2,3 miljoen gevangenen bevat de carcerale archipel van de V.S. vandaag bijna 25% van de omvang van de totale Belgische bevolking, en dan beperken we ons tot de gevangnissen. Dit is niet enkel een verhaal van gevangenisexpansie. In 1980 lag het totaal aantal volwassenen op probatie, in de gevangenis en op *parole* nog op 1.840.400, in 1990 waren dat er reeds 4.350.300, in 2000 liep dit aantal op tot 6.445.100 en eind 2006 bereikte het totale aan-

* Assistent, Leuvens Instituut voor Criminologie, K.U.Leuven. Sinds begin juli 2007 verricht ik in het kader van mijn doctoraat empirisch onderzoek in de gevangenis van Andenne.

1 Het aantal gedetineerden per 100.000 mensen uit de nationale populatie. Deze indicator wordt internationaal gebruikt als één van de belangrijkste instrumenten tot vergelijking.

2 N. Christie, *Crime Control as Industry. Towards Gulags, Western Style*. Third, heavily revised edition with two new chapters, Londen: Routledge, 2000, 29-30.

tal personen onder deze vormen van vrijheidsbeperking/beneming meer dan 7 miljoen personen (7.211.400)³.

De absolute koploper, het land met de hoogste opsluitingsgraad ter wereld, is momenteel dus de V.S. Daarmee verbreken de V.S. het absolute record van de USSR niet, maar voor de Westerse landen is het ongezien - een Westers record is het zeker. Eind 2007 bevonden zich 751 gedetineerden per 100.000 Amerikanen in de gevangnissen⁴. De resultaten van een recent rapport leidden onlangs tot een publieke discussie over het aantal gevangenen in de V.S. Op basis van de opsluitingsgraad berekend voor volwassenen (18 jaar of ouder) werd begin januari 2008 tot de vaststelling gekomen dat 1 per 99,1 volwassen Amerikanen in de gevangenis verbleef⁵. Datzelfde rapport vermeldt enkele andere cijfers die in de V.S. en elders wenkbrauwen hebben doen fronsen. Zo werd gekeken naar enkele deelgroepen in de samenleving. Volgende statistieken springen in het oog: één op 9 zwarte mannen tussen 20 en 34 jaar zat op het ogenblik van de studie in de gevangenis; één op 15 zwarte mannen vanaf 18 jaar; één op 36 Latino's van 18 jaar of ouder; één op 106 blanke mannen vanaf 18 jaar; één op de 100 zwarte vrouwen vanaf 18 jaar of ouder⁶.

Voor criminologen is het een gekend verhaal dat al veel inkt heeft doen vloeien. Speculaties over de redenen van dergelijke enorme expansie in de strafuitvoering doen denken aan het complex aan factoren dat boven vermeld werd: om een record te vestigen, zijn buitengewone omstandigheden vereist - bepaalde criminologen spreken dan ook graag van "*exceptionalism*" (Amerikaans, Russisch,...). Volgens toonaangevende criminologen zijn we vandaag geconfronteerd met een nieuw (sociaal-penaal) fenomeen: dat van de massa(le) opsluiting - "*mass incarceration*"⁷ Nog nooit in de naoorlogse periode zaten er in de V.S. zoveel mensen achter de tralies. Hoewel er in "*the land of the free*" een ongezien groot aantal gevangenen zijn, toch lijkt de trend naar meer gedetineerden zich over de laatste decennia heen ook af te tekenen in tal van andere Westerse landen.

BELGISCHE RECORDS

Als er over records gesproken wordt, dan gaat het over *meetbare* prestaties: een snelle tijd, een verdere of hogere sprong,... In de Belgische criminografie knelt hier het schoentje: statistieken over de strafuitvoering zijn doorspekt met beperkingen - alsof gemeten wordt met een aftands uurwerk. Eén commentator noemt de strafuitvoeringsstatistieken zelfs "het nakomertje in de Belgische criminografie" en maakt een scherp bilan op:

"Er is een gebrek aan betrouwbare gegevens, er is een gebrek aan recente gegevens, er is een gebrek aan geïntegreerde gegevens, er is een gebrek aan transparantie

3 Bureau of Justice Statistics, *Sourcebook of Criminal Justice Statistics 2006*, in het bijzonder sectie 6, "Persons under correctional supervision", online publicatie, http://www.albany.edu/sourcebook/tost_6.html#6_ad

4 Zie de webstek van het International Center for Prison Studies, King's College, University of London: <http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/>

5 The PEW Center on the States, *One in 100: Behind Bars in America 2008*, The PEW Charitable Trusts, zie: <http://www.pewcenteronthestates.org>, in het bijzonder de methodologische bijlage op p.24-27. Ook vermeldenswaard is het onderscheid tussen de staten (p.29), waaruit een grote *onderlinge diversiteit* blijkt.

6 *Ibid.*, 6.

7 Zie o.a. D. Garland, "Introduction. The meaning of mass incarceration", *Punishment & Society*, Vol.3, No.1, 5-7.

inzake de productie van de gegevens, er is een gebrek aan contextualisering van de gegevens, en de schaarse gegevens die er wel zijn worden slechts mondjesmaat ter beschikking gesteld of kunnen vaak slechts via persoonlijke vragen bij de producenten zelf aangevraagd worden. Conclusie: de argeloze buitenstaander die op zoek is naar betrouwbare strafuitvoeringsstatistieken, zal ontgoocheld terugkeren van een kale reis."⁸

Cijfers vinden is dus geen sinecure⁹. Ondanks die beperkingen dienen zich toch enkele inzichten aan. Het aantal gevangenen in Belgische gevangenissen steeg de laatste decennia enorm. Hoewel de gangbare Amerikaanse terminologie over massa(le) opsluiting (voorlopig nog) misplaatst is, wijst het beschikbare cijfermateriaal toch op een quasi verdubbeling van de dagpopulatie tussen 1980 en 2007. Vooral de laatste jaren gingen enkele Belgische records voor de bijl. In *Fatik*, een tijdschrift dat de ontwikkelingen terzake van dichtbij opvolgt, kopte een editoriaal in 2003 nog: "10.000?", daarbij wijzend op "de tot voor kort ondenkbare kaap van 9.000 gedetineerden" die in 2002 gehaald werd en tevens waarschuwend voor de historische kaap van de 10.000 gedetineerden die wel zeer dichtbij kwam¹⁰. In 2006 schreef een ander redactielid het editoriaal "10.000!", daarbij wijzend op een nieuwe historische kaap die genomen was¹¹.

Enkele cijfers illustreren deze stijging meer in detail. In 1980 zaten er gemiddeld 5.677 gedetineerden achter de tralies, in 1990 waren dat er 6.549, in 1995 al 7.693, in 2000 was hun aantal al opgelopen tot 8500¹². Uit de meest recent publiek gemaakte cijfers blijkt dat de dagpopulatie op 1 maart 2007 op 10.008 lag, zonder daarbij de 612 gedetineerden op elektronisch toezicht in de kolom met totalen toe te voegen¹³. Voegt men hen erbij, dan lijkt het zoveelste nieuwe record, de kaap van 11.000 gedetineerden, niet langer ondenkbaar.

Tegelijk tekent zich een daling af van het aantal opsluitingen per jaar. Waar dit in de eerste helft van de jaren '80 van vorige eeuw nog rond en vooral boven de 20.000 opsluitingen per jaar lag, zette zich nadien een gestage daling in. In 2000 was dat aantal teruggelopen tot 14.960 opsluitingen, met nadien een kleine remonte tot 16.740 in 2006¹⁴ - ruim onder het peil van begin jaren 1980. De toenemende dagpopulatie in samenhang met een daling van het aantal opsluitingen per jaar wijst erop dat mensen die in de gevangenis belanden, er gemiddeld langer zullen verblijven¹⁵.

ACHTER DE CIJFERS

Achter deze cijfermatige wijzigingen schuilt een enorm complexe realiteit die veel mensen raakt en aanbelangt, niet in het minst de direct betrokkenen, maar ook de

8 K. Beyens, "Het nakomertje in de Belgische criminografie", in E. Devroe, K. Beyens & E. Enhus (eds.), *Zwart op wit? Duiding van cijfers over onveiligheid en strafrechtsbedeling in België. Handboek criminografische basisinformatie*, Brussel, VUBPress, 2006? 297-298.

9 Zie o.a. ook H. Tubex, "Overzicht van de Penitentiaire Statistieken", *Panopticon*, 2000, 90-92; H. Tubex, "De zoektocht naar penitentiaire gegevens anno 2000", *Panopticon*, 2001, 203-209; H. Tubex & J. Strypstein, "Veel gedetineerden, weinig cijfers", *Panopticon*, 2004, 112-120.

10 R. Bas, "10.000?", *Fatik. Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen*, 2003, nr.97, 3-4.

11 J. Strypstein, "10.000!", *Fatik. Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen*, 2006, nr.110, 3.

12 Telkens gaat het hier om de totale gemiddelde dagpopulatie. Zie K. Beyens & H. Tubex, "Gedetineerden geteld", in S. Snacken (ed.) *Strafrechtelijk beleid in beweging*, Brussel, VUBPress, 2002, 142.

13 FOD JUSTITIE, *Justitie in Cijfers 2007*, Brussel, 2007, 51. Te raadplegen via <http://just.fgov.be>

14 *Ibid.*, 53.

15 Zie ook o.a. K. Beyens & H. Tubex, "Gedetineerden geteld", in S. Snacken (ed.), o.c., 143.

beleidsverantwoordelijken terzake en, hoe cliché het ook mag klinken, uiteindelijk de ganse samenleving. De verschillende realiteiten achter de tralies raken echter vaak niet voorbij de cijfermatige voorstellingen of overstijgen zelden de stereotypische populaire mediavoorstellingen van het leven en werken in de gevangnissen niet.

Eén van de meeste eigenaardige vaststellingen die zich aandienen, is dan ook het gebrek aan onderzoek naar en wetenschappelijk systematische kennis over wat zich in de gevangnissen vandaag afspeelt. In de V.S., een land met een lange traditie aan gevangenisonderzoek, lijkt het uitdoven van voornamelijk kwalitatief onderzoek achter de tralies in het licht van het wijzigende gebruik van de gevangenis(straf) zeer eigenaardig, bijna paradoxaal. Het kwalitatieve gevangenisonderzoek "went into eclipse at the very moment when it was most urgently needed on both scientific and political grounds"¹⁶. Net wanneer het aantal gedetineerden er ongekende hoogten bereikt heeft, dooft het kwalitatief wetenschappelijk onderzoek achter de tralies uit¹⁷.

Ook het Belgisch onderzoek achter de tralies kent al meerdere jaren een sterke terugval. Het aantal gedetineerden steeg de laatste jaren tot op ongeziene hoogten, maar er is amper wetenschappelijke informatie over bijvoorbeeld het profiel van de populatie en we weten zeer weinig over subgroepen in die populatie (vrouwen, daders per delicttype,...). Deze hiaten en grijze zones in het penitentiair onderzoek bestaan in België dus zelfs op het niveau van de *basisgegevens*¹⁸. Zo was een apart onderzoek door collega's van de VUB nodig om een beter inzicht te krijgen in de categorie en recente evoluties van de vreemdelingen in het gevangeniswezen, terwijl het eigenlijk basisgegevens betreft die de overheid zelf zou moeten verzamelen¹⁹. De toenemende gevangenisbevolking en alle uitdagingen die ermee gepaard gaan staan dan ook in schril contrast met de systematische afwezigheid van en gebrek aan aandacht voor een wetenschappelijke kennisbasis. Diepgaand kwalitatief onderzoek of een combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek lijkt al helemaal een zeldzaamheid van voorbije tijden te zijn.

Er is in België echter een voornaam tweede reden waarom de relatieve afwezigheid van gevangenisonderzoek hoogst eigenaardig is. De laatste jaren werd het regelgevende kader van de strafuitvoering grondig veranderd. De basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden werd goedgekeurd - een historisch gebeuren - en wordt stapvoets ingevoerd, met alle aanpassings- en implementatieuitdagingen erbij. De strafuitvoeringsrechtbanken werden opgericht en zijn sinds begin februari 2007 operationeel, de wet op de externe rechtspositie werd gestemd en deels ingevoerd (voorlopig enkel wat het luik van de +3 jaar gestraften betreft) en de terbeschikkingstelling van de regering (volgens de nieuwe wet worden de strafuitvoeringsrechtban-

16 L. Wacquant, "The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration", *Ethnography*, Vol.3, No.4, 385.

17 Hiervoor is geen eenduidige verklaring te geven. Zo spelen problemen van toegang en financiering, maar een verplaatsing van wetenschappelijke aandacht naar andere fenomenen is hier tevens niet vreemd aan. Zie hiervoor o.a. L. Wacquant, *l.c.*, 387; P. Rock, "Sociology of Prison Life", in N.J. Smelser & P.J. Bates (eds.), *International Encyclopedia of the social and behavioral sciences*, Amsterdam, Elsevier, 2001, 12058.

18 J. Beghin, "La prison: absence de politique(s), morcellement des connaissances", in P. Mary (ed.), *Le système pénal en Belgique. Bilan critique des connaissances*, Brussel, Bruylant, 2002, 228-229; S. Snacken & H. Tubex, "De penitentiaire wereld onderzocht", in K. Beyens, J. Goethals, P. Ponsaers & G. Vervaeke (eds.), *Criminologie in actie. Handboek criminologisch onderzoek*, Brussel, Politeia, 2002, 382.

19 S. Snacken, J. Keulen en L. Winkelmans, *Buitenlanders in de Belgische gevangnissen: knelpunten en mogelijke oplossingen. Onderzoeksrapport: 1 november 2003 - 31 januari 2004*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2004, 102p.

ken hier ook voor bevoegd) werd juridisch aangepast. Naast de wijzigingen in de strafuitvoering werd er een nieuwe interneringswet goedgekeurd. Kortom, weinig aspecten in de strafuitvoering zijn de laatste vijf jaren onaangeroerd gebleven (alhoewel, de wijzigingen werden niet zelden dooraderd met het *blijvende* probleem van de overbevolking)²⁰. In het licht van deze grote juridische wijzigingen en de daarmee samenhangende veranderingen van praktijken achter de tralies, is het nog meer frappant vast te stellen dat kwalitatief wetenschappelijk onderzoek in de gevangenissen amper voorkomt.

Niet alleen is dergelijk onderzoek belangrijk om buitenstaanders te tonen wat er écht achter de tralies gebeurt, om de stilte achter de muren te breken en te tonen hoe de realiteit van opsluiting mensen van vlees en bloed raakt en rechtstreeks aanbelangt: met twee of drie op een cel zonder degelijk sanitair liggen, ineens door familie en sociaal netwerk in de steek gelaten worden of een partner hebben die in de gevangenis belandt, met een enorme schuldenlast de gevangenis verlaten, het zijn maar enkele van de vele aspecten die de laatste jaren een nieuw élan kregen en tot hertoe on(der)belicht bleven.

Bovendien staat de gevangenis niet op zich. De muren van de gevangenis zijn "poreus", maatschappelijke, sociale en andere veranderingen reiken tot over de muren van de gevangenis, dringen erin door op allerhande manieren²¹: druggebruik is daar slechts één voorbeeld van, de toegenomen aandacht voor slachtoffers bij de detentie van 'hun' vader een ander²². Deze invloed is onafwendbaar: "behavioral, cultural, and social changes in the larger society inevitably impinge on life inside prisons"²³. Wijzigingen in de ruimere samenleving komen op één of andere manier, soms snel, soms met enige vertraging, uiteindelijk de gevangenis binnen. Onderzoeken hiernaar kunnen de penitentiaire praxis en het beleid terzake bijstaan.

De gevangenis als instituut oefent ook invloed uit op de samenleving. Budgetten die doorwegen op de staatshuishouding en andere beleidsopties uitsluiten is slechts één voorbeeld. Even sterk is de gevangeniservaring van duizenden landgenoten of de terugkeer van gedetineerden naar de samenleving onder een waaier van modaliteiten. Veel mensen opsluiten betekent ook veel mensen terug vrijlaten na korte of lange tijd. Zo verlieten in België alleen al in 2006 meer dan 16.095 personen strafinstellingen, instellingen voor sociaal verweer en instellingen voor minderjarigen²⁴. Hier speelt zich een *boemerangeffect* af: wie men uitsluit, komt, op enkele gevallen na, vroeg of laat terug in de samenleving. Wordt iemand in een gevangenis onderworpen aan slechte leefomstandigheden, aan veel 'lege tijd' (geen werk, geen lessen, geen programma's of scholingen,...), zonder veel zicht op een duidelijk postpenitentiair perspectief, dan dreigt de gevangenis vooral als een 'crime school' op de voorgrond te treden, met alle gevolgen van dien voor diezelfde samenleving. Ook op dit vlak zou een wisselwerking

20 T. Daems, "Een wettelijke regeling van de strafuitvoering: wat nu?", *Fatik. Tijdschrift voor Strafbelijding en Gevangeniswezen*, 2006, nr.112, 3-6.

21 L. Robert, "Poreuze muren. Normalisering van de gevangenis in de vloeibare moderniteit", in T. Daems & L. Robert (eds.), *Zygmunt Bauman. De schaduwzijde van de vloeibare moderniteit*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2007, 115-130.

22 Zie bijvoorbeeld T. Daems & L. Robert, "Victims, Knowledge(s) and Prison", *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Vol.14, No.3, 256-270.

23 M. Tonry & J. Petersilia, "American Prisons at the Beginning of the Twenty-First Century", in M. Tonry & J. Petersilia (eds.), *Prisons. Crime and Justice. A Review of Research*, Vol.26, Londen: The University of Chicago Press, 1999, 10.

24 FOD JUSTITIE, o.c., 2007, 55.

tussen beleid, penitentiaire praxis en onderzoek dienstbare inzichten kunnen opleveren.

EEN NIEUWE SAMENWERKING?

Kortom, onderzoek in de gevangenis maakt het dus mogelijk om de kennisbasis op basis waarvan beleidsactoren beslissingen nemen, verder uit te breiden. Het vormt een manier om wetenschappelijke kennis over gevangenen in publieke fora aan te bieden en daardoor ook een nuchter beeld van wat er achter de tralies gebeurt, te laten meespelen in publieke discussies, bij beleidsbeslissingen en bij mogelijke aanpassingen en/of verbeteringen van het werk in gevangenen. Naast (werk)ervaringen en principes, zou een stevige wetenschappelijke kennisbasis bij discussies én beslissingen over de gevangenis(straf) geen overbodige luxe mogen zijn. Daarnaast kan onderzoek in gevangenen ook bijdragen tot een verfijning van wetenschappelijke inzichten.

In het verleden sloten de universiteiten en de gevangenisadministratie al een overeenkomst tot samenwerking. Vanaf 1 januari 1970 startte de samenwerking tussen de universiteiten en het toenmalige bestuur strafinrichtingen²⁵. Hoewel met groot enthousiasme aangevat, toch was dergelijke samenwerking toen om tal van redenen veel minder evident dan nu: de gevangenen waren nog meer gesloten, de samenwerking werd niet overal en altijd door de lokale directies gedragen,...²⁶ Ondanks de problemen die tijdens de samenwerking opdoken, leidde ze wel tot sommige van de meest waardevolle onderzoeken over en inzichten in aspecten van de gevangenis(straf), waaronder inzicht in de discretionaire regimebedeling, een studie over de implicaties van de lange gevangenisstraf en meerdere andere.

Als het bijna 40 jaar geleden wél kon om de handen in elkaar te slaan, als toen de openheid en bereidheid langs beide kanten, universiteiten en administratie, op een minimum niveau aanwezig was, dan zou dit ook vandaag, zelfs in een meer complex institutioneel kader met meer actoren, moeten kunnen. De afgelopen jaren heb ik bij talrijke bezoeken in gevangenen vaak kunnen vaststellen dat de openheid voor onderzoek bij lokale directies wél aanwezig is, dat personeelsgroepen zelf vragen om onderzoek en wetenschappelijke ondersteuning bij alle veranderingen en problemen waarmee dit systeem en alle betrokkenen worstelen. Investeren in gevangenisonderzoek lijkt mij alvast *nodig*. Of anderen die mening delen, dat is niet aan mij.

²⁵ Een korte omschrijving is te vinden in C.S., "Samenwerking tussen de Universiteiten en het Bestuur Strafinrichtingen", *Bulletin Bestuur Strafinrichtingen*, 1970, nr.1, 25-27.

²⁶ Zie K. Kloeck, "Tien jaar samenwerking universiteiten - bestuur strafinrichtingen: een formele analyse", *Panopticon*, 1980, 450-463; T. Peters, "Knelpunten bij penitentiaire beleidsvoering in België", *Panopticon*, 1980, 64-65.